DE ONZICHTBARE ARBEID VAN GENTSE EN BRUSSELSE VROUWEN ROND 1900: VOORBIJ EEN STRIKTE ARBEIDSDELING OP BASIS VAN GENDER[1]

- Leonie Vanlerberghe -

Het debat over de economische en maatschappelijke waarde van zorg- en huishoudarbeid staat op scherp naar aanleiding van de Belgische pensioenhervormingen van maart 2026. Wie deeltijds werkt, bouwt minder pensioenrechten op, een maatregel die vrouwen onevenredig treft, aangezien veertig procent van hen deeltijds werkt tegenover twaalf procent van de mannen. Dit hangt nauw samen met het feit dat vrouwen vandaag zo'n 68 procent van de zorg- en huishoudarbeid uitvoeren.[2] Dit gegeven is geen recent fenomeen, maar de neerslag van een structurele ongelijkheid met diepe historische wortels: in Gentse en Brusselse arbeidersgezinnen leverden vrouwen onmisbare arbeid tussen 1848 en 1914, ze brachten o.a. een loon binnen via fabrieksarbeid en kostgangers en stonden in voor onbetaalde zorg- en huishoudarbeid. Al die bijdragen bleven grotendeels onzichtbaar in officiële bronnen. Dit artikel onderzoekt de waarde van vrouwenarbeid voor de welvaart van negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse arbeidersgezinnen aan de hand van een complementaire analyse van egodocumenten en 234 enquêteformulieren. Centraal staat de spanning tussen het mannelijke kostwinnersideaal en de sociaaleconomische realiteit, en de vraag in welke mate de veronderstelde rigiditeit van gegenderde arbeidsdeling – zowel op de arbeidsmarkt als binnen het huishouden – historisch houdbaar is.

I. Inleiding

De onzichtbaarheid van vrouwenarbeid in historische bronnen is geen toevallig hiaat, maar een echo van de mannelijke kostwinnersideologie die in de loop van de negentiende eeuw aan invloed won. Dat model achtte de vrouw verantwoordelijk voor het huishouden en de man voor looninkomsten.[3] Het bepaalde niet alleen hoe arbeid werd georganiseerd, maar ook hoe ze werd geregistreerd.[4] De onzichtbaarheid van vrouwenarbeid in de bronnen staat haaks op het belang ervan voor arbeidersgezinnen om te kunnen overleven. Dat belang valt niet in cijfers uit te drukken: enerzijds omdat de omvang van zowel de betaalde als onbetaalde vrouwenarbeid nauwelijks traceerbaar is in het bronnenmateriaal, anderzijds vanwege de aard van die arbeid zelf.

In dit artikel kies ik er bewust voor om het werk van vrouwen niet te reduceren tot cijfers, maar te reconstrueren op basis van alternatieve bronnen die officiële arbeidsenquêtes aanvullen en tegenspreken.[5] De autobiografieën van vijf socialistische arbeiders en het mondeling overgeleverde levensverhaal van een dienstmeid bieden een blik op de alledaagse economie van het arbeidersgezin zoals die door tijdgenoten zelf werd beleefd en beschreven. De Enquête Hellemans, die de woonomstandigheden en inkomensbronnen van Brusselse arbeiders tussen 1900 en 1910 in kaart bracht, voegt daar een kwantitatieve dimensie aan toe. Daardoor wordt het mogelijk om de individuele getuigenissen in een bredere context te plaatsen en zo de patronen erachter bloot te leggen.

De welvaart van het gemiddelde West-Europese gezin in de lange negentiende eeuw "vereiste dat alle gezinsleden participeerden in het economisch leven, ongeacht hun geslacht of leeftijd," schrijft Catharina Lis.[6] Vooral aan het einde van de twintigste eeuw en in de vroege jaren 2000 hebben Belgische historici inspanningen geleverd om licht te werpen op de geregistreerde arbeid van vrouwen in de periode 1830-1950. In 2018 vatten Peter Scholliers en Patricia Van den Eeckhout hun bevindingen uit de jaren 1990 samen in de *Encyclopédie de l'histoire des femmes en Belgique, 19e-20e siècles*. Aan de hand van verschillende budgetenquêtes concluderen zij dat een niet te miskennen deel van de (gehuwde) Belgische vrouwen actief was op de arbeidsmarkt tussen 1890 en 1950, maar dat de ideologie van de mannelijke kostwinner zorgde voor een foute registratie van hun arbeid en een lage remuneratie ervan.[7] Eric Vanhaute toonde aan dat meer dan de helft van de Belgische vrouwen rond 1900 loonarbeid uitvoerde en dat hun loon instond voor ongeveer 35 procent van de gezinsuitgaven.[8] Volgens de schattingen van Paul Klep was tegen

1. Dit artikel is gebaseerd op de bachelor- en masterscriptie die ik schreef onder begeleiding van Prof. Wouter Ryckbosch, waarvoor ik hem graag wil bedanken. Daarnaast wil ik Prof. Margo De Koster en de twee anonieme reviewers bedanken voor hun gulle suggesties en feedback op eerdere versies van dit artikel. Tot slot zou dit artikel er nooit gekomen zijn zonder het vertrouwen en de ondersteuning van Prof. Nel de Mûelenaere.

2. Eleonora Mingarelli, 'In het gezin heb je geen job: zorg, plicht en genegenheid kun je niet gelijkstellen met contracten, loon en productiviteit, *De Standaard,* 13 maart 2026; Helenka Spanjer, 'Vrouwenorganisaties eisen aanpassing discriminerende pensioenhervorming', *DeWereldMorgen,* 4 maart 2026.

3. Emma Griffin, *Bread Winner. An Intimate History of the Victorian Economy,* London, 2020, 4; Angélique Janssens, 'The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate', in Angélique Janssens (ed.), *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? Studies in Gendered Patterns of Labour Division and Household Organisation,* Cambridge, 1998, 3; Peter Scholliers & Patricia Van den Eeckhout, 'Revenus des ménages ouvriers', in Eliane Gubin & Catherine Jacques (dir.), *Encyclopédie de l'histoire des femmes en Belgique, 19e-20e siècles,* Bruxelles, 2018, 506-510.

4. Nele Bracke, 'De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis (voortaan BTNG),* 26/1-2, 1996, 166-168; Beatrice Moring, 'Women, family, work and welfare in Europe in the long 19th century. Budget studies, the nuclear family and the male breadwinner', *Revista de Demografía Histórica,* 33/2, 2015.

5. Jane Humphries & Carmen Sarasua, 'Off the Record: Reconstructing Women's Labor Force Participation in the European Past', *Feminist Economics,* 18/4, 2012, 40.

6. Catharina Lis, 'Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (voortaan TSG),* 36, 1984, 392.

7. Peter Scholliers & Patricia Van den Eeckhout, *Revenus, 506-510.*

8. Eric Vanhaute, 'Modellen, structuren en de historische tijd. Op zoek naar een Belgisch kostwinnersmodel', *Brood & Rozen,* 6/1, 2001, 40.

1910 nog 33 tot 38 procent van de Belgische vrouwen beroepsactief.[9] De meerderheid werkte als huisarbeidster, in kleine bedrijven, in de fabriek, als straatverkoopster, als dienstmeid of in familiale landbouwbedrijven.[10]

België was het eerste land op het Europese vasteland om te industrialiseren. Terwijl in Wallonië en Gent zware nijverheden opkwamen, zoals de textiel- en metaalnijverheid, groeiden Brussel en Antwerpen als centra van water- en spoortransport en communicatie. Ook de handel en financiële sector vonden hun plek in de Belgische hoofdstad.[11] Aan het einde van de negentiende eeuw werd Brussel de belangrijkste industriële regio in België als het op tewerkstelling aankomt. In de hoofdstad waren 101.948 mensen actief op de arbeidsmarkt. In absolute aantallen volgt Gent op de vijfde plaats – na Luik, Charleroi en Antwerpen – met 45.900 tewerkgestelden.

Beide steden werden gedomineerd door de vervaardiging van textiel en kledij, waardoor heel wat vrouwen er werk vonden. In Brussel ging het om kleine bedrijven (maximum 10 werknemers) met een hoog aantal thuiswerkers. In Gent domineerden textielfabrieken.[12] Volgens de nationale industrietellingen uit 1896 en 1910 was zo'n 25 procent van de arbeiders in de industrie, i.e. de fabrieken en huisnijverheden, vrouwelijk. Meer dan twee derde onder hen werkte in de fabriek, goed voor tien procent van alle 15-55jarige Belgische vrouwen. Wel bleef 80 procent van de fabrieksarbeiders mannelijk in 1896 en 1910. Ongeveer een derde van de vrouwen in de industrie, 5-6 procent van alle 15-55-jarige vrouwen, werkte in de huisnijverheid. Daar vertegenwoordigden ze respectievelijk 60 en 76 procent van alle arbeiders in de huisnijverheid in 1896 en 1910.[13]

In beide sectoren neemt Nele Bracke een duidelijke horizontale en verticale segregatie waar. Vrouwen waren sterk vertegenwoordigd in de textiel- en kledingtak van beide industrieën. Opvallend is dat meer dan 80 procent van de arbeiders in de *kleding*fabrieken vrouwelijk was, zowel in 1896 als 1910. Binnen de kledingtak van de huisnijverheid was respectievelijk 59,65 en 68,39 procent van de arbeiders vrouwelijk in 1896 en 1910. Binnen de textieltak was 99,08 procent van de arbeiders die enkel kant vervaardigden in beide jaren vrouwelijk. Wat de verticale segregatie betreft, bekleedden vrouwen in de eerste plaats uitvoerende posities en geen leidinggevende of besluitnemende posities. De meesten waren geregistreerd als meewerkende familieleden en arbeidsters.[14]

Het leeuwendeel van de cijfers hierboven komt voort uit het onderzoek van Nele Bracke. Zij maakte gebruik van de industrietellingen uit 1896 en 1910, omdat deze bronnen meewerkende familieleden, en dus veel vrouwen, meetelden, in tegenstelling tot de meeste officiële enquêtes en tellingen uit de lange negentiende eeuw.[15] Toch zijn ook industrietellingen niet vrij van het internationale fenomeen dat Hettie Pott-Buter definieerde als het *undercounting of women*.[16] Beatrice Moring merkt op dat wanneer enquêteformulieren door een vrouw werden ingevuld, de participatiegraad hoger lag dan wanneer mannen dit deden.[17] Daar-

9. Paul Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant, 1700-1900,* Nijmegen, 1981, 182.
10. Maria De Waele, 'De eeuw van de vrouwen? Werk en leven van vrouwen in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor industriële cultuur,* 16/63, 1998, 3.
11. Michelangelo van Meerten, *Capital Formation in Belgium, 1900-1995,* Leuven, 2003, 200-201.
12. Hilda Coppejans-desmedt, 'Gent in de eerste helft van de negentiende eeuw. Evolutie naar een "moderne" grootstad', *Low Countries Historical Review,* 101/4, 1986, 588; Michel De Beule, 'Bruxelles, une ville industrielle méconnue. Impact urbanistique de l'industrialisation', *Cahiers de la Fonderie,* 1, 1994, 14-15; Jean Puissant, 'Bruxelles. Ville industrielle de premier plan', *Cahiers de la Fonderie,* 41, 2009, 15; Patricia Van den Eekchout, *Determinanten van het 19e eeuws sociaal-economisch leven te Brussel,* doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1980, 105.
13. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 170-73.
14. *Idem,* 174-79.
15. *Idem,* 166.
16. Hettie Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990,* Amsterdam, 1993, 12-13.
17. *Idem,* 123-24.

bovenop komt dat de meeste tellingen in de winter gebeurden, omdat arbeiders dan meer tijd zouden hebben, maar heel wat vrouwen en kinderen verrichtten seizoensgebonden arbeid.[18]

Undercounting of women is grotendeels het gevolg van de vooringenomenheden van (Belgische) sociale enquêteurs, leden van de hogere middenklasse. In het verlengde van hun mannelijke kostwinnersideologie werden vrouwen en kinderen over het algemeen enkel geteld als ze voltijds werkten.[19] Patricia Van den Eeckhout en Peter Scholliers stelden vast dat enkel huishoudens die uit ongeveer zes personen bestonden, waar een vrouw en man aanwezig waren en waarbij de kinderen tussen twee en zestien jaar oud waren, in aanmerking kwamen voor de Belgische budgetenquêtes uit 1853 en 1891 en laat dat nu net de levensfase zijn waarin de meeste gezinnen zich volgens het mannelijke kostwinnersmodel organiseerden. Onderzoek heeft uitgewezen dat de meeste arbeiders rond 1900 een deel van hun leven in een mannelijk kostwinnersgezin doorbrachten, maar dit betekent niet dat het de meest representatieve samenlevingsvorm voor die periode is.[20] Enquêteformulieren die niet voldeden aan de criteria van het 'standaardgezin' konden zelfs uit de steekproef verwijderd worden, waardoor het mannelijke kostwinnersgezinnen overgerepresenteerd raakte in statistische datasets die informatie verschaffen over de inkomensverdeling van arbeidersgezinnen uit de lange negentiende eeuw.[21]

De Enquête Hellemans biedt de mogelijkheid om voorbij te gaan aan die vertekende registratie, omdat de enquêteurs langsgingen in iedere woning. Hun doel was niet om de arbeidsactiviteiten van de huishoudens in kaart te brengen, maar om de kwaliteit van de woningen te controleren. Er zijn voorbeelden van mannen en vrouwen die ongehuwd samenleefden, weduwes die introkken bij hun (volwassen) dochters, broers en zussen die bijdroegen aan eenzelfde huishoudelijk inkomen, etc. Hoewel historici het bestaan van dergelijke alternatieve samenlevingsvormen niet ontkennen, is dit zelden een thema binnen sociaaleconomisch onderzoek. Alternatieve samenlevingsvormen komen eerder aan bod binnen demografisch onderzoek.[22]

Niet enkel de betaalde arbeid van vrouwen is grotendeels ongeregistreerd gebleven, ook de (economische) waarde van niet-marktgerichte arbeid of arbeid waar op geen enkele manier geldinkomsten aan verbonden, blijft onderbelicht. Sarah Horrell, Jane Humphries en Deborah Oxley benadrukken dat de onbetaalde arbeidsactiviteiten van vrouwen en kinderen in de negentiende eeuw even belangrijk waren als het loon van de vader om het gezin van voldoende bestaansmiddelen te voorzien.[23] In haar essay *The Value of Motherood : Understanding Motherhood from Maternal Absence in Victorian Britain* betoogt Emma Griffin dat wanneer er geen moeder was om de huishoudelijke taken en zorgtaken op zich te nemen – wegens ziekte, sterfte of nalatigheid – vaders een vervanger zochten – meestal een dochter of nieuwe echtgenote – en zelfs bereid waren om te betalen voor die arbeid, terwijl deze voorheen als vanzelfsprekend werd beschouwd.

18. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 166-67.
19. Beatrice Moring, *Budget studies,* 125-27.
20. Anouk Devrieze & Eric Vanhaute, 'Working-class girls. The life-courses of 33 women cotton workers in Ghent around 1900', *BTNG*, 31/3-4, 2001, 569.
21. Patricia Van den Eeckhout & Peter Scholliers, 'The Construction of Women's Paid Labor. The Belgian Inquiry of 1891 into Working-Class Budgets', in Clara eugenia nunez (ed.), *The Microeconomic Analysis of the Household and the Labour Market, 1880-1939,* Sevilla, 1998, 75-76, 81-82.
22. Eric Vanhaute, 'Het kostwinnersmodel als historische fictie. arbeid en inkomen van gezinnen in langetermijnperspectief', in Walter Van Dongen, Eric Vanhoute & Koenraad Pauwels (red.), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen gezinnen,* Leuven, 1998, 58; Eric Vanhaute, 'Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de "lange negentiende eeuw"', *BMGN – Low Countries Historical Review,* 118/2, 2003, 176.
23. Sarah Horrell & Jane Humphries, 'The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family. The Case of Nineteenth-Century Britain', *IRSH,* 42, 1997, 25-64; Sarah Horrell & Deborah Oxley, 'Breadwinning, Family, Employment and Household Resource Allocation', in Clara eugenia nunez (ed.), *The Microeconomic Analysis of the Household and the Labour Market, 1880-1939,* Sevilla, 1998.

Omdat arbeid sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw een verhandelbaar goed werd en zo een klasse-, groeps- en gendergebonden dimensie kreeg, ontwikkelden feministische academici in de jaren 1960 en 1970 de term 'reproductieve arbeid' om zorg- en huishoudarbeid te herwaarderen. [24] Ze definiëren reproductieve arbeid als

> *"those activities that exist as a counterpart, but also prior, to employment or income generation, what usually is considered production. […] such work is about the making of people through the tasks of daily life necessary to develop and sustain labor power. These activities are both material (like feeding), emotional (like love), and assimilative (like transference of norms and values), whether occurring in the family, school, church, or community."*[25]

Maar zelfs binnen een kapitalistische logica is die reproductieve arbeid van levensbelang, argumenteert Nancy Folbre, net als Emma Griffin, want *"[t]ime devoted to family work is time that is indirectly […] devoted to market work – it is a necessary input into the production of a future generation of wage earners, as well as maintenance of existing wage earners […].*[26]

Willen we inzicht krijgen in hoe arbeidersgezinnen rond 1900 in hun bestaansmiddelen voorzagen, dan is het noodzakelijk om die onzichtbare arbeid mee te nemen in de analyse. Aan het begin van de jaren 2000 groeide onder Belgische historici een consensus dat vrouwen in groten getale actief waren op de arbeidsmarkt.[27] Dat werd duidelijk uit officiële tellingen. Omgekeerd hebben zowel Belgische als internationale historici minder aandacht voor de genderdeling binnen reproductieve arbeid in de praktijk.[28] Autobiografieën laten toe de achterliggende sociaal-culturele betekenis van vrouwenlonen, reproductieve arbeid en kostwinnerslonen te achterhalen, alsook om licht te werpen op de participatie van mannen in het huishouden.[29] Net daarom was dit soort bronnenmateriaal van het begin af aan toonaangevend binnen de vrouwengeschiedenis. Daarenboven heeft het gebruik ervan wortels in onderzoek naar arbeidersbewegingen.[30]

De inherente subjectiviteit van autobiografieën vraagt een kritische houding. De werken worden opgesteld aan de hand van herinneringen en zoals Frans Balthazar – een van de autobiografen in dit onderzoek – terecht opmerkt "vervagen herinneringen soms de realiteit tot poëzie en romantiek."[31] De auteurs schreven hun levensverhaal neer voor dichte familieleden of voor een groot publiek. Het maakt de schrijvers ongetwijfeld niet altijd eerlijk, maar tegelijkertijd biedt dit voordelen. Ze nemen de tijd om uit te leggen hoe ze tegenover hun dagelijks leven stonden en expliciteren regelmatig hun denkwijzen. In België zijn de autobiografieën van arbeiders een schaars goed. Als gevolg hiervan beperkt het bronnencorpus zich tot vijf, een groot verschil met het bronnencorpus van Emma Griffin, dat meer dan 600 autobiografieën bevatte voor onderzoek naar het mannelijke kostwinnersmodel.[32] Verder onderzoek zou gebruik kunnen maken van autofictie en/of journalistieke werken om hiervoor te compenseren.

24. Rafaella Sarti, Anna Bellavitis & Manuela Martini, 'Introduction', in Rafaella Sarti, Anna Bellavitis & Manuela Martini (ed.), *What Is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family and Business from the Early Modern Era to the Present,* New York, 2018, 2.
25. Eileen Boris, 'Regulating Home Labors. The ILO and the Feminization of Work', in Rafaella Sarti et al. (ed.), *What Is Work?,* 272.
26. Nancy Folbre, 'Family Work. A Policy-Relevant Intellectual History', in Rafaella Sarti e.a. (ed.), *What Is Work?,* 93.
27. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid;* Catharina Lis, *Gezinsvorming;* Eric Vanhaute, *Langetermijnperspectief;* Vanhaute, *Modellen.*
28. Zie o.a. Xuesheng You, 'Female Relatives and Domestic Service in Nineteenth-century England and Wales: Female Kin Servants Revisited', *The Economic History Review,* 77/2, 2024, 453, 467.
29. Emma Griffin, *Bread Winner,* 1-9.
30. Michael Muschuch e.a., 'Egodocuments and History: A Short Account of the Longue Durée', *The Historian: The Magazine of the Historical Association,* 78/1, 2017, 24-34; Leonieke Vermeer, 'Stretching the Archives. Ego-Documents and Life Writing Research in the Netherlands: State of the Art', *BMGN – Low Countries Historical Review,* 135/1, 2020, 32-33.
31. Frans Balthazar, *(Onvoltooide) memoires van een letterzetter,* Gerda Verheeke (red.), Gent, 2001, 14.
32. Emma Griffin, *Bread Winner,* 8-9.

De uniciteit van de levensverhalen is zowel een troef als een valkuil. Door toe te passen wat Sigurður Gylfi Magnússon de *singularization of history* noemde, was er aandacht voor onverwachte elementen in de individuele levensverhalen.[33] Net als Emma Griffin deed ik aan *"careful reading and rereading"* van de levensverhalen, waardoor ik de beslissingsprocessen om de moeder en/of kinderen thuis te houden of uit werken te sturen kon begrijpen, de levensstandaard die de lonen boden kon afleiden en kon achterhalen hoe de auteurs hun levenskwaliteit beoordeelden.[34] Om tegelijkertijd de autobiografieën op een systematische manier te analyseren, werden een aantal vragen vooropgesteld binnen vier categorieën. Een eerste onderdeel betrof de algemene en biografische informatie en de reden voor het opstellen van de autobiografie. Een tweede deel peilde naar de visie van de autobiografen op vrouwenarbeid en hun idee van een 'goede' vader en moeder. Vervolgens werd gekeken naar de realiteit: welke beroepen werden uitgevoerd door mannen, vrouwen en kinderen, welke bijkomende inkomensbronnen en arbeid werden vernoemd en hoe verschilde vrouwenarbeid naar gelang van de levensfase van de vrouw? Tot slot onderzocht ik de inhoud van huishoudwerk en wie die overnam in het geval van een afwezige vrouw. Om meerdere generaties in kaart te brengen, werden de vragen toegepast op zowel de jeugd als het volwassen leven van de auteurs. In het geval van één auteur, Frans Balthazar, werd niet zijn eigen volwassen leven, maar de jeugd van zijn ouders bestudeerd, omdat hij hier gedetailleerd op ingaat en zelf pas in 1914 werd geboren. Om dezelfde reden bestudeerde ik voor Omer Becu (°1902, Oostende) enkel zijn jeugd.[35] Zij zijn de jongsten van de vijf autobiografen. De anderen heten Pol De Witte (°1848, Gent), Paul Verbauwen (°1856, Gent) en Jozef Volckaert (°1870, Nederhasselt).[36]

Alle werken, behalve dat van Omer Becu, werden gepubliceerd. Met uitzondering van dat van Paul Verbauwen gebeurde dit postuum. Die laatste gebruikte zijn eigen herinneringen om een socialistisch betoog te voeren. Hij schetst het leven van de werklieden als "ongelukkig en ellendig" en hoewel hij in zijn voorwoord schrijft, "getracht [heeft] geheel onpartijdig te zijn," blijkt het tegenovergestelde uit het resultaat.[37] Op vraag van zijn nicht startte Pol De Witte in 1924 met het schrijven van *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden, 1848-1918*. Oorspronkelijk wilde hij het publiceren, maar hij besloot op aandringen van zijn echtgenote hiervan af te zien. Net als hij schreven Jozef Volckaert, Omer Becu en Frans Balthazar hun levensverhaal neer op vraag van – of voor – hun dichte familieleden. Pol De Witte en Paul Verbauwen zijn de enigen in het corpus die elkaar kenden. Ze ontmoetten elkaar in een boekenclub in 1868 en werden dichte vrienden.[38] Alle autobiografen waren socialisten, groeiden op in grote gezinnen met gehuwde ouders en hadden zelf een vrouw en kinderen.

Bovenop de herinneringen van de socialisten werd gebruik gemaakt van een artikel door Sven Vrielinck. Hij reconstrueerde het leven van Cornelia Vervoort (°1861, Loenhout) op basis van de herinneringen van haar kleinkinderen, die aandachtig hadden geluisterd naar de verhalen die hun grootmoeder en moeders hen vertelden.[39]

33. Sigurður Gylfi Magnússon, 'Views into the Fragments: An Approach from a Microhistorical Perspective', *International Journal of Historical Archaeology,* 20/1, 2016, 198-99.
34. Emma Griffin, *Bread Winner,* X, 8.
35. Omer Becu, *Van Zeeman tot Syndikalist* (AMSAB, 2009-ML/59, [1972]), 2.
36. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden leefden (1848-1918),* Leuven, 1986. Paul Verbauwen, *Schetsen uit mijn leven of de geschiedenis der werkersbeweging van 1856 tot 1924,* Gent, 1924; Jozef Volckaert, *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider,* Frank Uytterhaegen & Guy Vanschoenbeek (ed.), Leuven, 1983, 11.
37. Paul Verbauwen, *Schetsen,* 1-2, 7. In datzelfde voorwoord schrijft hij dat het "te betreuren [is] dat er over de stichting en wording der eens zo arme, onaanzienlijke en thans zoo rijke machtige partij [BWP] zoo veel onzin en dwaling verspreid wordt."
38. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 130; Paul Verbauwen, *Schetsen,* 1, 82, 150-151.
39. Sven Vrielinck, 'Uit het geheugen: Cornelia Vervoort, meid van De Kluis voor het leven (1861-1949)', in Mertens Line, *Hoogstraten: over kasteelheren, begijnen, meiden en boerenarbeiders. Jaarboek Erfgoed Hoogstraten,* Hoogstraten, 2006, p. 114.

De resultaten uit de egodocumenten werden tegenover een kwantitatieve analyse van de Enquête Hellemans (1900-1910) geplaatst. Op initiatief van de Brusselse *Comité de Patronage* werd een enquête georganiseerd om de woonomstandigheden van Brusselse arbeiders in kaart te brengen. Emile Hellemans, een Brusselse architect, zou de ontwerpen voor nieuwe arbeiderswoningen in de Belgische hoofdstad uittekenen en moest hiervoor een idee krijgen van de typische arbeiderswoning en de financiële draagkracht van de gezinnen.[40] Die unieke ontstaanscontext maakt het archief bijzonder waardevol : het bevat zowel demografische als sociaaleconomische gegevens over 6.800 Brusselse arbeidersgezinnen, goed voor meer dan 26.000 inwoners van Brussel tussen 1900 en 1910.[41] Volgens Nick De Pauw was iets meer dan tien procent van de ondervraagde bewoners 'kantoor- of verkoperspersoneel' in de plaats van arbeider, maar de leefomstandigheden van beide groepen bleven vergelijkbaar.[42] De uitgebreide vragenlijst telde drie delen en 123 vragen. De eerste twee delen peilden naar de kwaliteit en eigenaar van het gebouw. De 48 vragen in het 'Rapport du logement' brachten het huishouden in kaart : het aantal gezinsleden, de leeftijd van de gezinsleden, de beroepen, de hygiëne in het huis, de inkomstenbronnen[43], etc. Het potentieel van deze bron blijft echter onderbenut, aangezien het archief, in totaal 212 meter, niet gecatalogeerd is. De Enquête is vooral gebruikt in masterscripties.[44] Patricia Van den Eeckhout schreef in 1989 een artikel dat de onstaanscontext van de bron schetst, maar nooit eerder werd het gebruikt in onderzoek naar vrouwenarbeid.[45] In combinatie met de autobiografieën biedt het de mogelijkheid om de veronderstelde rigiditeit van gendergebonden arbeidsdelingen kritisch te herzien en vrouwenarbeid naar waarde te schatten. Voor dit artikel werden 234 enquêteformulieren van de 904 bevraagde gezinnen uit de zesde sectie gedigitaliseerd en verwerkt. Hellemans deelde de Brusselse vijfhoek op in zeven willekeurige secties zodat de arbeidslast voor het afnemen van de enquêtes evenredig verdeeld werd over de leden van het Comité.[46] Hij nam het onderzoek van de zesde sectie op zich en startte hiermee in 1901. In oktober 1904 werd het eerste verslag gepubliceerd met de resultaten van die sectie.[47]

II. Vrouwen op de arbeidsmarkt

Bewuste keuze of noodzaak ?

Jozef Volckaert groeide op in een plattelandsgemeente op vijf uur wandelen van Gent. Zijn vader begon als boerenwerkman en werd na zijn huwe-

40. Daniël De Crem, *De Enquête "Hellemans" (stad Brussel, 1905-1910) over arbeiderswoningen : de lagen van armoede,* masterscriptie, Vrije Universiteit Brussel, 2006, 90-93.
41. *Idem,* 93, 105 ; Patricia Van den Eeckhout, 'Enquête sur l'habitat ouvrier à Bruxelles au début du 20e siècle', *Cahiers de la Fonderie,* 6, 1989, 26. Het exacte aantal onderzochte huishoudens varieert in de literatuur.
42. Nick De Pauw, *Meer dan alleen arbeiders in de gangen van Brussel ? : Een studie op basis van twee secties uit de 'enquête Hellemans' van 1905,* masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 2016, 104.
43. Over de nauwkeurigheid van de inkomensregistratie in de Enquête Hellemans bestaat enige onduidelijkheid. Van den Eeckhout (1989) stelt dat inkomsten uit kleine handel en cafés niet zijn opgenomen. Dat dergelijke inkomsten moeilijk te becijferen waren, blijkt ook uit het werk van L. Varlez, op wiens Gentse arbeidsenquête van rond 1900 Van den Eeckhout zich in een later artikel (1993) baseert. Varlez erkende zelf de methodologische problemen bij het registreren van vrouwelijke inkomsten uit winkels, cafés of onregelmatige activiteiten. Anderzijds wijst De Crem erop dat de Enquête Hellemans expliciet tot doel had het totale gezinsinkomen in kaart te brengen om de relatie tussen inkomen en huisvestingskwaliteit te onderzoeken, wat een motivatie vormt om inkomsten zo volledig mogelijk te registreren. Vraag 40 – "Quel est le revenu journalier du ménage ?" – bevestigt deze brede opzet, in tegenstelling tot andere vragen die een expliciet onderscheid maken tussen het mannelijke huishoudhoofd en overige gezinsleden. Verder onderzoek zou hier duidelijkheid over kunnen scheppen. Daniël De Crem, *De Enquête "Hellemans",* 86-95 ; Patricia Van den Eeckhout, *Enquête,* 30-31 ; Id., 'Family Income of Ghent : Working Class Families ca. 1900', *Journal of Family History,* 18/2, 88-90.
44. Daniël De Crem, *De Enquête "Hellemans",* 93-95 ; Nick De Pauw, *Meer dan alleen arbeiders ;* Marek Fenners, *Huis, familie en arbeid. Strategische benaderingen van huisvesting in de huishoudelijke economie van de arbeidersklasse in vroeg-twintigste-eeuws Brussel,* masterscriptie, Vrije Universiteit Brussel, 2019.
45. Id., *Enquête.*
46. Daniël De Crem, *De Enquête "Hellemans",* 93-95.
47. Dossier 216 (Stadsarchief van Brussel, *Enquête Hellemans – niet gecatalogeerd* [1903-1905]).

lijk benoemd als eerste knecht bij het landbouwbedrijf van de burgemeester. Eens hij kinderen had, werkte hij in de zomer in Frankrijk en poogde hij in de winter een loon te verdienen in België. Hij veranderde regelmatig van job, omdat zijn gezin groeide en dat meer kosten met zich meebracht. Volckaerts moeder leed aan een zware vorm van epilepsie sinds haar eerste bevalling, waardoor ze slechts weinig heldere momenten had. Het gezin leefde in grote armoede, mede vanwege hun zieke moeder die geen loon kon binnenbrengen of reproductieve arbeid kon uitvoeren. Toen Volckaerts jongere broertje overleed, besloot zijn vader richting Gent te trekken.[48] Zijn oudere zussen vonden snel werk in een fabriek.[49] De stad maakte het onmogelijk om, zoals ze eerder deden, bij grote boeren te bedelen.[50] Bovendien was het nuttiger voor hun gezin om in de fabriek te werken in de plaats van in het huishouden. In de stad werd thuisblijven te duur omdat de opportuniteitskost, het loon dat ze misliepen door niet in de fabriek te werken, te hoog werd. Ook Volckaerts echtgenote werkte als weefster in een Gentse textielfabriek.[51] Gentse vrouwen waren net als hun Britse tegenhangers talrijk aanwezig in textielfabrieken als gevolg van de hoge vraag naar vrouwenarbeid.[52] 60 procent van de Gentse 15-55-jarige vrouwen verrichtte loonarbeid. 80 procent daarvan werkte in een textielfabriek.[53]

Pol De Witte groeide op als deel van de Gentse arbeidersklasse en schrijft dat zijn "huiskring […] "ongeveer dezelfde was als [...] alle arbeidersgezinnen."[54] Zijn beide ouders waren actief op de arbeidsmarkt, waardoor zijn grootouders, die in het huis ernaast woonden, een groot deel van de zorg voor hun kleinkinderen op zich namen. *Moeder Roze,* De Wittes grootmoeder, kreeg in totaal tien kinderen, waaronder een aantal meisjes. Acht van haar kinderen waren ongehuwd en werkten in de fabriek, net als De Wittes moeder en haar schoonzus, die wel gehuwd waren.[55]

Zoals elders in West-Europa betreurden de autobiografen het als hun vrouw loonarbeid verrichtte.[56] In sommige gevallen vonden ze het zelfs schandalig. De impact van de mannelijke kostwinnersideologie kan niet onderschat worden. Sarah Horrell en Jane Humphries schrijven dat *"domesticity and a male breadwinner became […] a symbol of working-class respectability"*.[57] Pol De Witte, Paul Verbauwen en Jozef Volckaert zagen hun vrouw liever *aan de haard*.[58] Volgens de autobiografen, en de socialistische visie, verwaarloosden moeders die (buitenshuis) loonarbeid uitvoerden hun gezin; "erger nog," een gezin met een buitenshuis werkende moeder "was geen echt gezin meer".[59] De actieve rol van arbeiders en vakbonden in het promoten van de mannelijke kostwinnersideologie kwam voort uit een praktische overweging. Ze geloofden dat vrouwen de lonen en jobs van mannen bedreigden.[60] Autobiografen verantwoordden hun deelname aan

48. Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 21-24.
49. Jozef Volckaerts vader werd er door de pastoor van beschuldigd zijn eigen zoon vermoord te hebben. De buren dachten dat zijn moeder bezeten was door de duivel, omdat ze leed aan epilepsie. Het gezin kon daarom niet in Nederhasselt blijven wonen; *Idem,* 27-28.
50. *Idem,* 12.
51. *Idem,* 40.
52. Emma Griffin, *Bread Winner,* 43-44; Peter Scholliers, 'L'écart salarial entre femmes et hommes dans un tissage de coton gantois au XIXe siècle', *Le Mouvement social,* 276, 2021, 94-99; *Id.,* 'Equal Tariffs, Unequal Earnings. Pay Inequality between Female and Male Weavers in a Ghent Cotton Mill (1835–1914)', Manuela Martini (ed.), *Women in Textiles. Remuneration, Labour Relations, and Gender in Europe during Industrialization (Eighteenth to Early Twentieth Centuries),* Turnhout, 2026, 229-241.
53. Anouk Devrieze & Eric Vanhaute, *Working-class girls,* 562.
54. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 9.
55. *Idem,* 14.
56. Emma Griffin, *Bread Winner,* 110-12; Julie-Marie Strange, *Fatherhood and the British Working Class, 1865-1914,* Cambridge, 2015, 10-11.
57. Sarah Horrell & Jane Humphries, *Origins and Expansion,* 51.
58. Nele Bracke, 'Koningin van het huisgezin of volwaardige arbeidskracht?', *Brood & Rozen,* 1/3, 1996, 10-13; Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 14, 26, 52; Paul Verbauwen, *Schetsen,* 7; Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 40.
59. Nele Bracke, *Koningin,* 10.
60. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 176.

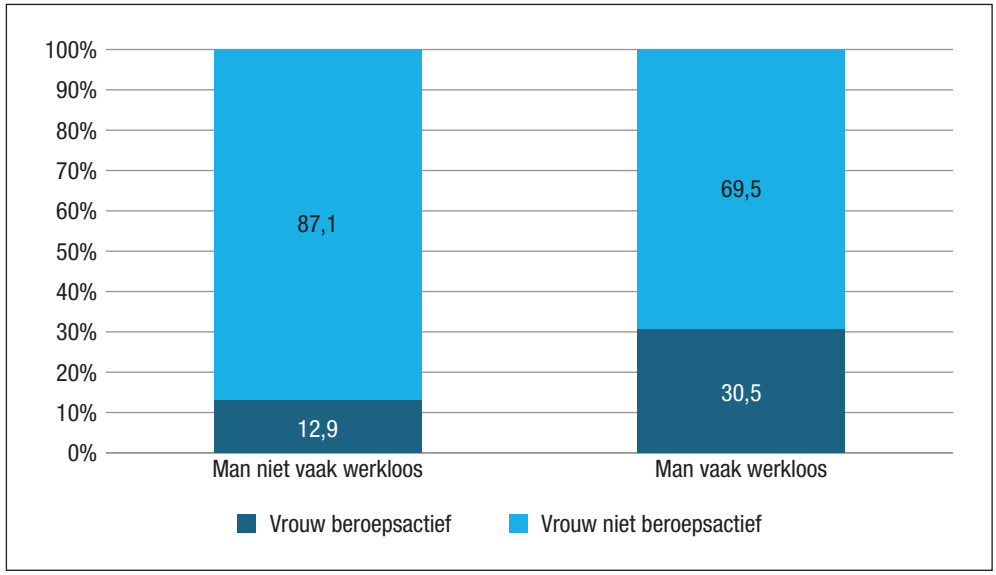
stakingen voor hogere mannelijke lonen door te verwijzen naar het mannelijke kostwinnersmodel: zij eisten een loon dat voldoende hoog was om het volledige gezin in bestaansmiddelen te voorzien.[61] Ook de overheid ontmoedigde vrouwenarbeid, omdat die "rechtstreeks verantwoordelijk [zou zijn] voor de ontaarding van de arbeidersfamilie en […] voor de sociale malaise."[62]

Het verschafte status als een gezin zich volgens het kostwinnersmodel kon organiseren, maar als gevolg van een stijgende loonafhankelijkheid was het "loon [van de vrouw] des te noodzakelijker," ook "omdat de echtgenoot vaak met lege handen moest zitten".[63] Overleven op basis van het loon van de man alleen was voor de West-Europese arbeidersklasse praktisch onhaalbaar rond 1900.[64] Omer Becu is de enige autobiograaf in dit corpus wiens moeder nooit actief was op de arbeidsmarkt. Hij werd geboren in een arme buitenwijk van Oostende die vandaag niet meer bestaat: Vuurtoren. Als kind was zijn vader "opgemerkt door een familie, die over geldmiddelen beschikte en zich het lot van arme kinderen aantrok," waardoor hij "ongehoopt en ongehoord" leerkracht kon worden. Hij vond werk op een private school in Beervelde, niet ver van Gent. Daar leerde hij Becu's moeder kennen, Marie Willems, waarvan de vader een huisschilder en dorpsbierbrouwer was. Samen kregen ze vijf kinderen: twee dochters en drie zonen. Drie werden net als hun vader leerkracht, maar Becu "had blijkbaar meer aanleg voor handenarbeid." Hij startte als leerling-elektricien in 1919 en startte het jaar erop een opleiding radiotelegrafie.[65]

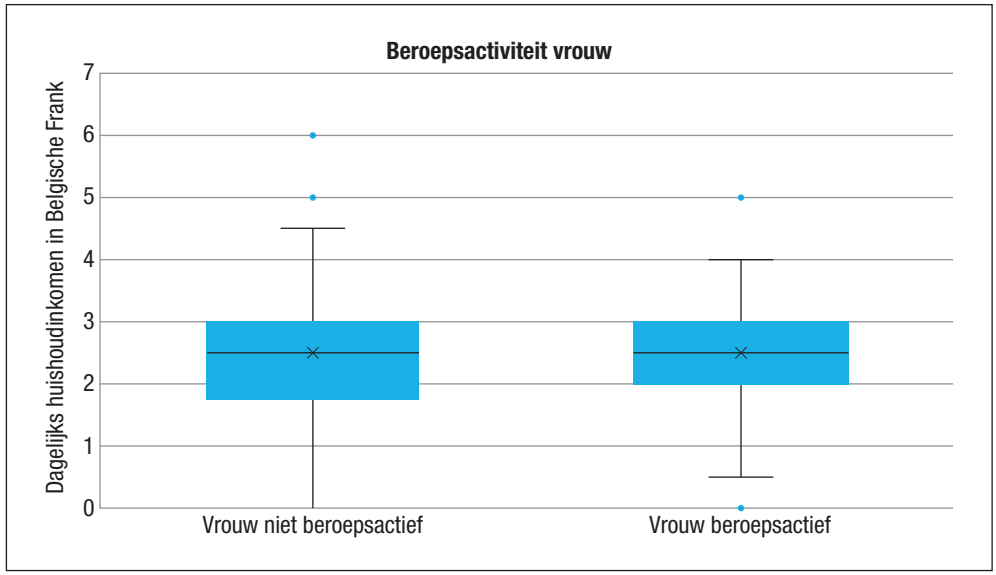
Op basis van de vraag *Le père est-il souvent sans travail* in de Enquête Hellemans ging ik na in welke mate een lage beroepszekerheid voor de man samenging met loonarbeid door de vrouw in Brussel.[66] Deze vraag werd slordig beantwoord. Eerst selecteerde ik alle casussen waarvan ik met zekerheid kon zeggen dat de man beroepsactief was. De enquêteurs hadden namelijk in meerdere gevallen *'oui'* of *'non'* geantwoord op de vraag of de vader vaak werkloos was, ook al bleek uit een eerdere vraag dat de man niet actief was op de arbeidsmarkt. In totaal kon ik de antwoorden opdelen in negen categorieën. Ik heb deze teruggebracht tot drie mogelijkheden: (1) een volwassen, mannelijk, beroepsactief huishoudlid is vaak werkloos, (2) een volwassen, mannelijk, beroepsactief huishoudlid is niet regelmatig werkloos en (3) het antwoord is niet relevant of bruikbaar voor deze analyse.[67] De enquêteformulieren die overbleven, hadden de vraag beantwoord met 'non', 'le père', 'père invalide', 'frère' of 'en hiver' (n=149). 79,2 procent van de mannen kampte met regelmatige werkloosheid. 12,9 procent van de mannen die zich geen zorgen hoefden te maken over hun werkgelegenheid, hadden een beroepsactieve vrouw, terwijl 30,5 procent van de mannen die regelmatig zonder werk zaten, kon rekenen op een vrouw die loonarbeid verrichtte.

Patricia Van den Eeckhout onderzocht de relatie tussen het loon van een mannelijke kostwinner en vrouwelijke loonarbeid binnen 5000 Gentse arbeidersgezinnen rond 1900. Ze maakte daarvoor gebruik van een enquête over de inkomenssamentelling van de Gentse arbeidersklasse die L. Varlez afnam in samenwerking met de vakbonden. Zij concludeert dat financiële noodzaak en de vraag naar vrouwenarbeid de belangrijkste redenen waren voor gehuwde vrouwen om loonarbeid te verrichten.[68] Binnen alle huishoudens van de Enquête Hellemans waar zowel een man

61. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 52; Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 40.
62. Eliane Gubin, 'Home, sweet home. L'image de la femme au foyer en Belgique et au Canada avant 1914', *Revue belge d'Histoire contemporaine,* 22/3-4, 1991, 567.
63. Catharina Lis, *Gezinsvorming,* 17.
64. *Idem.*
65. Omer Becu, *Van Zeeman tot syndikalist,* 2-16.
66. Dossier 181-189 (Stadsarchief van Brussel, *Enquête Hellemans – niet gecatalogeerd* [1903-1905]).
67. Vaak werd genoteerd dat de moeder invalide was, de kinderen regelmatig werkloos waren of werd de vraag opengelaten. Al deze casussen werden onbruikbaar geacht voor dit deel van het onderzoek.
68. Patricia Van den Eeckhout, *Ghent,* 87-95.

Impact van regelmatige werkloosheid van de man op de beroepsactiviteit van de vrouw.

Verschil in gemiddeld dagelijks inkomen in gezinnen naar gelang van de beroepsactiviteit van de vrouw.

als een vrouw aanwezig waren en waarin de man beroepsactief was (n=154) waren 109 vrouwen geregistreerd als huisvrouw, twee als arbeidsonbekwaam en 43 als beroepsactief. Er is amper een verschil in het gemiddeld dagelijks inkomen van gezinnen met twee beroepsactieve ouders en gezinnen waarin enkel de man loonarbeid verrichtte. Dit is het *income effect:* hoe meer een man verdient, hoe kleiner de kans dat zijn vrouw loonarbeid verricht.[69]

Samenwonen met een man als reden om de arbeidsmarkt te verlaten?

Het idee dat een vrouwenloon slechts een aanvulling was op dat van een (al dan niet aanwezige) mannelijke kostwinner, zorgde voor een lage remuneratie van vrouwenarbeid.[70] Omstreeks 1900 bedroeg een vrouwenloon tussen de helft en twee derden van een mannenloon, een internationale trend.[71] De grootste oorzaak daarvan waren de verticale en horizontale segregatie en een onderwaardering van 'vrouwelijk werk', eerder dan een ongelijke remuneratie van gelijk werk.[72] Vrouwen hadden een sterk verminderde toegang tot goed betaalde beroepen. Dat stemde velen ontevreden, niettemin omdat de samenleving – net als vandaag – bestond uit heel wat alleenstaande vrouwen.[73] Toch was het moeilijk voor vrouwen om zich te organiseren en te pleiten voor een minimumloon. Volgens Nele Bracke is een belangrijke oorzaak daarvan dat vrouwen in de meeste gevallen binnenshuis actief waren, als meewerkende familieleden of binnen de huisnijverheid.[74] Vrouwen in de Brusselse huisnijverheid konden moeilijk met elkaar in contact komen en zagen elkaar eerder als concurrentie dan collega's. De lage lonen maakten het bijna onmogelijk om zich bij een van de uitzonderlijke vakverenigingen aan te sluiten.[75] Tegelijkertijd werden rechten steeds vaker verbonden aan een loon vanaf de negentiende eeuw, waardoor de lage vrouwenlonen een passieve reflectie zijn van een samenleving die vrouwenarbeid onderwaardeerde, maar ook een actieve actor waren in hun afhankelijk maken van mannen.[76]

Om te kunnen overleven, moesten vrouwen trouwen, wordt doorgaans geargumenteerd in de literatuur.[77] Echter, de Enquête Hellemans vestigt de aandacht op het feit dat het huwelijk slechts een uiting was van een bredere strategie: vrouwen gingen samenwonen met een man. Het verschil is miniem, maar noemenswaardig, omdat het nuances aanbrengt bij de gangbare visie op de dominantie van het kerngezin. In de meeste gevallen werd inderdaad een huwelijk aangegaan, maar in de Enquête Hellemans komen ook ongehuwde samenwonende koppels of weduwes voor die samenwoonden met hun broer. In zijn onderzoek naar de bevolkings- en arbeidspatronen in de lange negentiende eeuw stelde Eric Vanhaute vast dat vijf tot tien procent van de Belgische bevolking ongehuwd samenleefde.[78] Van de Gentse arbeidsters in de fabriek A.Voort-

69. Angélique Janssens, *Overview,* 10.
70. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 182, 195-200; Joan Scott & Louise Tilly, 'Women's Work and the Family in Nineteenth-Century Europe', *Comparative Studies in Society and History,* 17/1, 1975, 56; Xuesheng You, 'Working with Husband? "Occupation's Wife" and Married Women's Employment in the Censuses in England and Wales between 1851 and 1911', *Social Science History,* 44/4, 2021, 585-86.
71. Denise Keymolen en Marie-Thérèse Coenen, *Geschiedenis van de vrouwenbeweging in Brussel,* Brussel, 1991, 13.
72. Peter Scholliers, *L'écart salarial;* Peter Scholliers, *Pay inequality,* 238-239; Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 197-200; Beide historici baseren zich op de Gentse textielfabriek N.V. Texas-Voortman. Deze fabriek is niet noodzakelijk representatief. 58 procent van de werknemers was er vrouwelijk, terwijl het Gentse gemiddelde 38 procent bedroeg. Er is nood aan verder onderzoek naar loonverschillen voor gelijk werk in die periode.
73. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 195.
74. *Idem,* 182.
75. Patricia Van den Eeckhout, 'Onderaanneming en huisarbeid in Westeuropese hoofdsteden. Twee eeuwen flexibiliteit in de kledingindustrie', *TSG,* 20/4, 1994, 416-417.
76. Emma Griffin, *Bread Winner,* 58-61.
77. *Idem,* 185. Joan Scott & Louise Tilly, *Women's Work,* 56-58; Eric Vanhaute, *Leven, wonen en werken,* 168.
78. *Idem,* 170.

man-N.V.Texas leefde 50 procent van de vrouwen boven de twintig niet in een nucleair gezin.[79] Rekening houden met deze samenlevingsvormen zorgt ten dele voor een herdefiniëring van het mannelijke kostwinnersmodel, omdat de definitie ervan de gehuwde status van de ouders omvat.[80] Om inclusiever onderzoek te doen naar vrouwenarbeid en de overlevingsstrategieën van arbeiders blijft het mannelijke kostwinnersmodel een waardevol concept, maar zou het eerder omschreven kunnen worden als een samenlevingsvorm waarbij een volwassen man de enige is die bijdraagt aan het huishoudelijk inkomen onder de vorm van een loon om op die manier een afhankelijke vrouw en kinderen te onderhouden, zonder dat zij getrouwd hoeven te zijn.

Rafaella Sarti, Anna Bellavitis en Manuela Martini definiëren het huwelijk als een *economic partnership,* waarin mannen zorgden voor looninkomsten terwijl vrouwen instonden voor het huishouden en het opvoeden van de kinderen.[81] Cornelia Vervoort groeide op "te midden van de uitgestrekte heidegronden". Ze was de oudste in een gezin met zes kinderen (drie zonen, drie dochters) en de enige, samen met haar moeder, die haar naam (moeizaam) kon schrijven. Haar beide ouders werkten in dagloondienst. Ze moest al snel aan de slag als dienstmeid op een van de grootste boerderijen en steenbakkerijen uit de provincie : De Kluis van Hoogstraten.[82] In 1883 huwde ze met een van de zonen van haar meesteres, Joost Janssens. Als gevolg van verschillende hersenbloedingen liet Janssens het leven in 1902. Kort daarna kreeg Vervoort een huwelijksaanzoek van een voormalige werknemer van Janssens. Ze aanvaardde het aanzoek, maar op latere leeftijd gaf ze toe dat het "een daad zonder liefde" was geweest.[83] Ze zag geen andere uitweg om zichzelf en haar zes kinderen te onderhouden. Op het ogenblik van Janssens' dood bezat ze zo weinig, 175 fr., dat de vrederechter zelfs geen voogd had aangesteld.[84] De moeder van Jozef Volckaert huwde op twintigjarige leeftijd met zijn vader, die toen 27 was. Volgens Volckaert "[had] zij haar ouders vroeg verloren […] [en] droomde zij […] van een eigen huis en het zal daaraan wel gelegen hebben dat zij zo vroeg getrouwd is."[85]

Beide vrouwen waren tot hun huwelijk actief als dienstmeid bij een grote boer.[86] Het huwelijk had een belangrijke impact op hun arbeidsactiviteiten, omdat ze van dan af aan verwacht werden in te staan voor het huishouden, maar het onttrok hen niet van de arbeidsmarkt.[87] Beiden openden een herberg, grenzend aan hun eigen woning, vermoedelijk om hun loon- en huishoudarbeid te kunnen combineren.[88] Volgens de geregistreerde arbeidersparticipatie in België was achttien procent van de vrouwen uit de Belgische arbeidersklasse ook na het huwelijk actief op de arbeidsmarkt rond 1900.[89] Na een analyse van de steekproef van de Enquête Hellemans op basis van het criterium 'samenwonen met een man' in de plaats van 'huwelijk' is dat zo'n tien procent meer, namelijk 29,6 procent.[90]

Hoewel voor de meerderheid van de vrouwen in de autobiografieën niet te achterhalen valt welk beroep zij uitvoerden voor hun huwelijk, hielden verschillenden een eigen zaak open terwijl ze getrouwd waren.[91] Een eigen zaak openen was de

79. Anouk Devrieze & Eric Vanhaute, *Working-class girls,* 569.
80. Emma Griffin, *Bread Winner,* 4 ; Angélique Janssens, *Overview,* 3.
81. Rafaella Sarti e.a., *Introduction,* 12 ; Joan Scott & Louise Tilly, *Women's Work,* 58.
82. Sven Vrielinck, *Cornelia Vervoort,* 114-115.
83. Sven Vrielinck, *Cornelia Vervoort,* 132.
84. *Idem.*
85. Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 11.
86. *Idem,* 12, Sven Vrielinck, *Cornelia Vervoort,* 115.
87. Emma Griffin, *Bread Winner,* 61 ; Joan Scott & Louise Tilly, *Women's Work,* 41-44.
88. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 184 ; Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 11-15 ; Sven Vrielinck, *Cornelia Vervoort,* 130.
89. Eric Vanhaute, *Modellen,* 39.
90. Dossier 181-189 (Stadsarchief van Brussel, *Enquête Hellemans – niet gecatalogeerd* [1903-1905]).
91. Frans Balthazar, *Memoires,* 57.

beste optie voor vrouwen die het loon van hun man moesten aanvullen. Enerzijds benaderde dit het ideaal van de vrouw aan de haard, anderzijds was het geen voltijdse job, in tegenstelling tot fabrieksarbeid of een job in de industrie van de thuisnijverheid, en dus beter te combineren met huishoudelijke en zorgtaken.[92] De echtgenote van Pol De Witte had een eigen winkel.[93] Jozef Volckaerts moeder en Cornelia Vervoort openden een herberg voor ze kinderen kregen.[94] Ook de schoonmoeder van Omer Becu had een cafeetje. Ook heel wat vrouwen in de familie van Frans Balthazar hadden een eigen zaak. Net als de meeste autobiografen is Balthazar een Gentenaar, maar hij lijkt te behoren tot de hogere arbeidersklasse. Oorspronkelijk werkten zijn beide ouders in een drukkerij, waar ze elkaar leerden kennen. Hij groeide op in een omgeving waarin zijn ouders, grootouders, tantes en nonkels elkaar ondersteunden. Ze zorgden voor elkaars kinderen en hielpen in elkaars zaak. Zo ging zijn moeder iedere zaterdag helpen bij haar zus in het hotel dat zij openhield. Zijn beide grootmoeders, geboren in 1859 en 1863, openden een tabakswinkel en een herberg. Hoewel zijn beide grootouders eigenaars waren van de herberg, schrijft Balthazar dat het zijn grootmoeder was die "de boel draaiende hield."[95] Zijn grootvader ging een tweede huwelijk aan en ook die vrouw hield een herberg open.[96] Nadat ze gestopt was in de drukkerij om meer tijd voor haar kinderen te maken, opende de moeder van Balthazar een kruidenierswinkel waar ze ook elektrische apparatuur verkocht. Hij herinnerde het zich als "de schoonste periode van [zijn] jeugd", omdat ze thuis was wanneer hij van school kwam.[97]

Kinderen als reden om de arbeidsmarkt te verlaten?

Balthazars moeder was één van de vele vrouwen die haar loonarbeid buitenshuis stopzette nadat ze meerdere kinderen kreeg. Aansluitend bij voorgaand onderzoek bevestigen de autobiografieën dat kinderen, eerder dan het huwelijk, vrouwen van de arbeidsmarkt onttrokken.[98] Wel blijft er veel onduidelijkheid over de impact van de leeftijd van de kinderen en hun aantal. Wat zeker is, is dat vrouwen en kinderen onmisbare bijdragen leverden in het huishoudelijke inkomen. Er wordt aangenomen dat de lonen van vaders te laag waren om een (groeiend) gezin te bevoorraden waardoor moeders pas stopten met hun loonarbeid (buitenshuis) wanneer de oudste kinderen oud genoeg waren om de taak van hun moeder als mede-kostwinner over te nemen.[99] Historici zijn het er dan ook over eens dat het geld dat de oudere kinderen binnenbrachten het familiaal inkomen stabiel hield.[100]

Het is niet mogelijk om na te gaan wat het aandeel was van de jonge autobiografen in hun gezinsinkomens, maar het is wel duidelijk dat hun inspanningen uiterst noodzakelijk waren. Pol De Witte kon volgens zijn moeder niet naar Parijs vertrekken, waar hij was aangenomen als kleermaker, omdat hij eindelijk "een goede steun was geworden".[101] Voorheen hadden de ouders van Pol De Witte wel toegelaten dat hij bij zijn grootouders introk, omdat zij "toch in geen twee jaar enige financiële steun hadden te verwachten […] en het dus voor hen een verlichting zou zijn als zij [zijn grootouders] mij [De Witte] te hunnen

92. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 184; Patricia Van den Eeckhout, *Family income,* 91-95.
93. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 216.
94. Sven Vrielinck, *Cornelia Vervoort,* 115,130; Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 12.
95. Frans Balthazar, *Memoires,* 20.
96. *Idem,* 18.
97. Frans Balthazar, *Memoires,* 57.
98. Sarah Horrell and Jane Humphries, *Origins and Expansion,* 49-50; Angélique Janssens, *Overview,* 6-7.
99. Nancy Folbre, *Family Work,* 91; Sarah Horrell and Jane Humphries, *Origins and Expansion,* 49-50; Angélique Janssens, *Overview,* 6-7; Joan Scott & Louise Tilly, *Women's Work,* 58.
100. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 189; Theo Engelen, 'Labour Strategies of Families: A Critical Assessment of an Appealing Concept', *IRSH,* 47/3, 2002, 460; Sarah Horrell and Jane Humphries, *Origins and Expansion,* 49-50; Beatrice Moring, *Budget studies,* 141.
101. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 104.

laste zouden nemen."[102] Eens hij een volwaardig loon verdiende, werd van hem verwacht dat hij terug bij zijn eigen ouders ging wonen. Ook het fabrieksloon van Jozef Volckaerts zussen was van groot belang voor hun gezin. In 42,2 procent van de huishoudens in de Enquête Hellemans waarin één of meerdere kinderen aanwezig waren, leefde een kind dat ouder was dan achttien jaar (n=187). Dit wijst onder andere op de noodzaak van hun loon voor de rest van het gezin.[103]

Dat de loonarbeid van kinderen het totale gezinsinkomen stabiel hield, betekent echter niet dat er een verband was met de arbeidsactiviteit van hun moeder. Nele Bracke wijst op het belang van lokale context en verschillen naar gelang van de sector waarin moeders actief waren om de impact van kinderen op de beroepsactiviteit van hun moeder te evalueren.[104] Zeker op het niveau van de impact van de jongste kinderen zijn de bevindingen contradictorisch. Sarah Horrell en Jane Humphries concluderen dat kinderen jonger dan twee jaar de kans verhoogden dat hun moeder actief was op de arbeidsmarkt. Dit verklaren ze door de nood van jonge gezinnen aan bijkomende looninkomsten bovenop die van de man.[105] Het zijn bevindingen die aansluiten bij die van Patricia Van den Eeckhout voor Gent, die vaststelt dat de meeste vrouwen de arbeidsmarkt pas verlieten als hun echtgenoot tussen de 31 en 35 jaar was, wat betekent dat de eerstgeboren kinderen een leeftijd hadden bereikt waarop ze konden toetreden tot de arbeidsmarkt.[106] Beatrice Moring en Angélique Janssens, daarentegen, concluderen dat een mannelijke kostwinner het vaakste voorkomt bij jonge gezinnen.[107] De industrietelling van 1896 bevestigt dit. In België verlieten vrouwen de arbeidsmarkt over het algemeen voor ze 30 jaar waren, en dus voor hun kinderen oud genoeg waren om loonarbeid te verrichten. Bij Anouk Devrieze en Eric Vanhaute verliet geen enkele van de 33 vrouwen die zij onderzochten en in de Gentse textielfabriek Voortman de arbeidsmarkt om huisvrouw te worden na de geboorte van hun eerste kind. Naarmate ze meer kinderen kregen, verlieten steeds meer vrouwen de fabriek, omdat het nadelig werd om de zorg voor meerdere kinderen uit te besteden, maar ook omdat de eerstgeborenen op dat moment toetraden tot de arbeidsmarkt.[108] Belangrijk is om hierbij op te merken dat als vrouwen stopten met fabrieksarbeid, dit niet noodzakelijk betekende dat ze de arbeidsmarkt verlieten. Mogelijk gingen ze op zoek naar een beroep dat beter combineerbaar was met hun verantwoordelijkheden binnenshuis.[109]

De bevindingen op basis van de Enquête Hellemans geven aan dat eerder jonge moeders zich van de arbeidsmarkt verwijderden.[110] Het was niet mogelijk om de beroepsactiviteit van vrouwen na te gaan op basis van de leeftijd van de kinderen, maar wel op basis van de aanwezigheid van thuisblijvende, schoolgaande en werkende kinderen. Ik maakte een selectie van alle huishoudens met minimum drie leden en waarin een volwassen vrouw aanwezig was (n=200). In de totale steekproef is meer dan de helft van de moeders niet actief op de arbeidsmarkt. Binnen gezinnen waar geen thuisblijvende kinderen aanwezig waren, bleef 59,1 procent van de moeders thuis, waar wel thuisblijvende kinderen waren, steeg dit naar 67,2 procent van de moeders. Jozef Volckaerts echtgenote was een van de vrouwen die de arbeidsmarkt verliet nadat haar eerste kind geboren werd.[111] De moeders van Frans Balthazar en Pol De Witte wachtten echter tot hun kinderen hun plek als mede-kostwinner konden

102. *Idem,* 67.
103. Dossier 181-189 (Stadsarchief van Brussel, *Enquête Hellemans – niet gecatalogeerd* [1903-1905]).
104. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 194.
105. Sarah Horrell and Jane Humphries, *Origins and Expansion,* 49-50.
106. Patricia Van den Eeckhout, *Family income,* 95-97.
107. Angélique Janssens, *Overview,* 6; Beatrice Moring, *Budget studies,* 143.
108. Anouk Devrieze & Eric Vanhaute, *Life-courses,* 574.
109. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 186-194; Anouk Devrieze & Eric Vanhaute, *Life-courses,* 574.
110. Dossier 181-189 (Stadsarchief van Brussel, *Enquête Hellemans – niet gecatalogeerd* [1903-1905]).
111. Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 40.

innemen.[112] Om het effect van werkende kinderen in de Enquête Hellemans te bestuderen, bevat de selectie nu enkel de gezinnen met thuisblijvende kinderen (n=134). Net als daarnet blijft het grootste deel van de moeders thuis. Toch beïnvloedt de aanwezigheid van werkende kinderen de arbeidsactiviteit van de vrouw: het percentage beroepsactieve moeders daalde verder van 38 naar 27 procent.

Wat deden die beroepsactieve moeders dan? Voor hen was het belangrijk om op zoek te gaan naar een job die gecombineerd kon worden met reproductieve arbeid.[113] De moeder van Frans Balthazar slaagde erin flexibele uren af te dwingen, zodat ze haar loonarbeid in de drukkerij met de zorg voor haar kinderen kon combineren. Haar werkdag startte in de ochtend om negen uur in plaats van zeven uur en 's middags kon ze stoppen tussen half twaalf en half twee.[114] Ze blijkt eerder een uitzondering dan de regel. De meeste vrouwen zochten een job die flexibiliteit bood en die ze van thuis konden doen. In alle autobiografieën, behalve die van Paul Verbauwen, zijn er vermeldingen van vrouwen die een eigen zaak openden. Frans Balthazars moeder had ook nog thuis pantoffels gevoerd voor een winkel in de stad. Als kind bracht Balthazar de afgewerkte pantoffels weg en kreeg hij nieuw werk voor zijn moeder mee naar huis.[115]

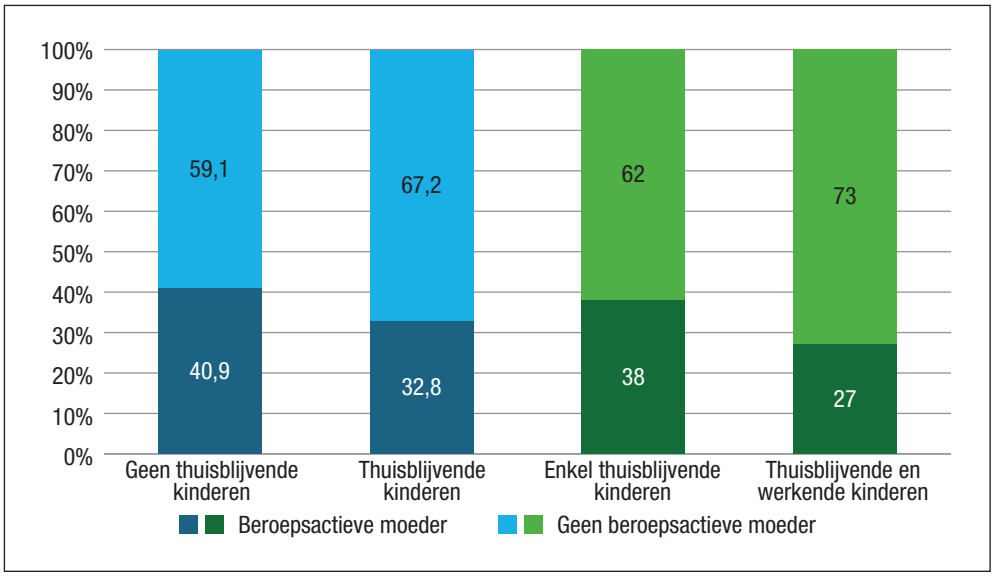
Kinderen impliceerden in heel wat gevallen dus eerder een verandering van arbeidslocatie, dan het einde van loonarbeid voor moeders. De autobiografen bespreken in de eerste plaats de Gentse situatie. In lijn met het onderzoek van Patricia Van den Eeckhout zouden de vrouwen die een café, herberg of winkel openden, behoren tot een groep waarvan de echtgenoten een tamelijk hoog loon verdienden. De echtgenotes van mannen die in een textielfabriek werkten hadden meestal niet de optie om een eigen zaak te openen. 74 procent daarvan was ook actief in een fabriek, waar ze meer dan het dubbele verdienden dan vrouwen die een eigen zaak openden.[116]

III. Vrouwenarbeid binnenshuis

Reproductieve arbeid, onmisbare arbeid

Als de moeders van jonge kinderen buitenshuis gingen werken, door wie werden de kinderen dan opgevangen? Door de afwezigheid van een sterke sociale zekerheid en armenzorg, rekenden ouders op hun sociaal netwerk.[117] In het bijzonder zorgden grootmoeders voor hun kleinkinderen. In de Enquête Hellemans vinden we negen weduwes terug die samenwoonden met hun kinderen en kleinkinderen. De weduwe stond haar dochter bij door het huishouden te doen en op de kinderen te passen, terwijl de dochter haar moeder onderhield, die vanwege haar ouderdom zelf geen loonarbeid meer kon uitvoeren en niet meer kon rekenen op inkomsten van haar gestorven echtgenoot. Ook koppels namen hun ouders in huis.[118] Zeker wanneer de vrouw buitenshuis ging werken, was dit een gangbare praktijk in België. De uitkering waar bejaarden recht op hadden, maakte het voor hun kinderen aantrekkelijk om hun ouders in huis te nemen. De inkomsten uit de weldadigheid waren een manier om het huishoudelijk inkomen aan te vullen.[119] 61,4 procent van de weduwes in de Enquête Hellemans, bijvoorbeeld, werd ondersteund door officiële weldadigheidsorganisaties. Meestal kregen zij 0,50 fr. per dag om in hun bestaansmiddelen te voorzien.

112. Frans Balthazar, *Memoires,* 28; Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 30.
113. Nele Bracke, *Vrouwenarbeid,* 192-194; Patricia Van den Eeckhout, *Family income,* 91-95.
114. Frans Balthazar, *Memoires,* 43.
115. *Idem,* 2.
116. Patricia Van den Eeckhout, *Family income,* 92.
117. Marcel van der Linden, *Introduction,* in Jan Kok (red.), *Rebellious Families Household Strategies and Collective Action in the 19th and 20th Centuries,* New York, 2002, 7-8.
118. Beatrice Moring & Richard Wall, *Widows in European Economy and Society, 1600-1920,* Suffolk, 2017, 175.
119. Catharina Lis & Guy Vanthemsche, 'De sociale zekerheid in historisch perspectief', in: Marc Despontin & Marc Jegers, *De sociale zekerheid verzekerd? Referaten van het 22ste Vlaams wetenschappelijk economische congres,* Brussel, 1995, 31-33.

Impact van thuisblijvende en werkende kinderen op de beroepsactiviteit van hun moeder.

De autobiografieën bevestigen dat de beschikbaarheid van een sociaal netwerk een grote impact had op de arbeidsstatus van negentiende-eeuwse moeders. Pol De Witte was bij de eerstgeborenen in zijn gezin. Tot hij zeven jaar was, zag hij zijn ouders enkel op zondagnamiddag. Hij werd verzorgd door zijn grootmoeder zodat zijn moeder in de fabriek kon blijven werken.[120] Ook voor Frans Balthazar en zijn gezin speelden de grootouders een onmisbare rol. Zijn beide ouders werkten in een drukkerij, waardoor hij door zijn *bonma* werd opgevangen na schooltijd. "Ze was naast mijn moeder, de vrouw die me in mijn prille jeugd het meest heeft bemoederd," schreef hij.[121] Na de geboorte van zijn jongere zus, stopte Frans Balthazars moeder in de drukkerij. Zijn nichtje kwam dan overdag bij hen thuis zodat *nonkel Frans* en *tante Alice* konden gaan werken.[122]

Wanneer arbeiders niet op verwanten konden rekenen, probeerden ze zich volgens het kostwinnersmodel te organiseren.[123] "Ik zou haar liever thuis gehouden hebben om op ons kind te passen en het huishouden te doen, maar mijn loon was daarvoor te klein," jammerde Jozef Volckaert toen zijn vrouw aan de slag bleef als weefster na de geboorte van hun zoon.[124] Al snel slaagde hij erin zijn loon te verdubbelen door van stiel en fabriek te veranderen, maar tijdens zijn jeugd kreeg zijn gezin het zwaar te verduren.[125] Wegens haar ziekte kon zijn moeder niet voor haar kinderen zorgen of enige vorm van huishoudarbeid uitvoeren en zijn gezin had niet het geluk op een sociaal vangnet te kunnen rekenen.

> "Ach ja," schreef hij over zijn vader, "had hij maar een gezonde vrouw gehad die hem kon helpen door het huishouden te doen en de kinderen te verzorgen, dan zouden zij door de wereld gezwommen zijn en hadden ze wat geld opzij kunnen leggen, maar nu waren er altijd vreemde mensen in huis als er nog geld was en de kinderen nog te klein om te helpen."[126]

Eerder hebben Emma Griffin en Xuesheng You grote inspanningen geleverd om de brede en economische waarde van zorgarbeid te benadrukken.[127] Zolang het een moeder of echtgenote was die huishoud- en zorgarbeid uitvoerde, werd die als vanzelfsprekend – en dus gratis – beschouwd. In het geval dat moeders afwezig of onbekwaam waren, bijvoorbeeld wegens ziekte, moest op zoek gegaan worden naar iemand die haar reproductieve arbeid kon overnemen. Eerst werd er aanspraak gemaakt op een vrouw in de familie of uit de dichte omgeving die bereid was om gratis te helpen, maar als permanente vervanging nodig was, hertrouwden de meeste mannen.[128] Als de arbeid niet gratis ter beschikking was, werd ervoor betaald, zoals het citaat illustreert. Ook de ouders van Pol De Witte waren zich bewust van de economische waarde van zorgarbeid. Zijn grootmoeder kreeg een beetje geld in de periode dat ze de zorg voor hem opnam.[129]

Na 1850 kreeg De Witte drie jongere broertjes, die allen stierven. "Men schreef dit hieraan toe dat die kinderen bij vreemden moesten uitbesteed worden, daar grootmoeder zei dat ze reeds kinderen genoeg gekweekt had en het beu was."[130] Zijn vader besliste

> "dat hij ervoor bedankte om kinderen voor het kerkhof te kweken en dat moeder Nette moest

120. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 25.
121. Frans Balthazar, *Memoires,* 17, 21 ,23.
122. *Idem,* 41.
123. van der Linden, *Introduction,* 5, 7-8.
124. Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 40.
125. *Idem,* 16-30, 40.
126. *Idem,* 15.
127. Emma Griffin, 'The Value of Motherhood: Understanding Motherhood from Maternal Absence in Victorian Britain', *Past & Present,* 246/Supplement 15, 2020; *Id., Bread Winner;* Xuesheng You, *Female Relatives,* 452/53, 467.
128. Emma Griffin, *Motherhood,* 173-74.
129. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 18-19.
130. *Idem,* 30.

> thuisblijven om de kinderen zelf te verzorgen. Om de begroting in evenwicht te houden zou hij twee frank per week meer afgeven […] van de zeven kinderen die nadien kwamen stierf geen enkel meer. Had de grote kindersterfte […] niet als oorzaak het werken van de moeders in de fabrieken? Er is niet aan te twijfelen: grootmoeder immers, die al haar kinderen zelf had kunnen kweken, had er niet één verloren. Nog andere familieleden verheugden zich in dezelfde uitslag, terwijl zij die de kinderen uitbesteden grote verliezen leden."[131]

Ook volgens Jozef Volckaert was zijn zieke moeder en een gebrek aan waardige vervanging de oorzaak van het overlijden van meerdere kinderen in zijn gezin. Het is pas toen zijn zussen "hun verstand begonnen te krijgen" dat ze erin slaagden een kindje in leven te houden.[132] Net als in andere geïndustrialiseerde regio's, o.a. Brussel, was de kindersterfte zeer hoog in Gent. Met een kindersterfte van meer dan 25 procent scoorde de stad echter uitzonderlijk slecht. Jeroen Backs schrijft dit voor een deel toe aan de fabrieksarbeid van moeders, die daardoor geen borstvoeding konden geven, wat het immuunsysteem van jonge kinderen enorm versterkte. Rond de eeuwwisseling zette de hogere klasse sterk in op het promoten van borstvoeding en werd er meer belang gehecht aan de band tussen ouders en kinderen, waardoor de kindersterfte daalde van 28,8 naar 12 procent tussen 1890 en 1920.[133]

Niet alleen de zorg voor kinderen moest opgevangen worden in het geval van een afwezige moeder, ook de huishoudtaken moesten gebeuren. De moeder van Pol De Witte werd getroffen door cholera, waardoor hij en zijn vader haar jongere zus haalden, want er was "een vrouw nodig om te wassen […] en ook voor huiselijke bezigheden."[134] Toen zijn moeder tyfuskoorts had, werden alle kinderen tijdelijk opgevangen door hun grootmoeder en de buurvrouw. Ook als zijn moeder gezond was, maar tijd tekort kwam om al het huishoudwerk in haar eentje af te ronden, riep zij hulp in van haar eigen moeder, haar zussen of van de buurvrouw.[135] In het gezin van Jozef Volckaert waren het zijn oudere zussen en hijzelf die de zorg- en huishoudarbeid van hun moeder overnamen eens ze oud genoeg waren. Al op tienjarige leeftijd keerde Jozef Volckaert vroeger terug van school om eten klaar te maken en voor zijn moeder te zorgen.[136]

Reproductieve arbeid, gegenderde arbeid?

Dit raakt aan een thema dat binnen de historiografie nog maar weinig aandacht kreeg. Al heel wat inkt is gevloeid over de aanwezigheid van vrouwen op de arbeidsmarkt, die in schril contrast staat met de ideologie van het mannelijke kostwinnersmodel. Omgekeerd is de rol van mannen in het huishouden fel onderbelicht gebleven.

Frans Balthazar ging dagelijks om brood bij zijn tante, haalde zijn kleine zus op in de peuterklas, ging langs bij de slager en de winkel en hielp bij het wassen van de dekens en lakens in de periode dat zijn moeder loonarbeid verrichtte. Als zijn zus en nichtje Julia lastig werden, moest hij ze met tegenzin wiegen.[137] Pol De Witte moest voor zijn jongere zus zorgen. Zijn moeder plaatste hem naast haar wieg. Om zijn zorgtaak te 'verlichten', las hij aan haar voor, want lezen was zijn passie.[138]

Pol De Witte en Frans Balthazar hadden geen oudere zus, wat kan verklaren waarom zij werden ingezet om hun moeder bij haar familiearbeid te

131. *Idem.*
132. Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 18.
133. Jeroen Backs, 'Mortality in Ghent, 1850-1950. A social analysis of death', *Journal of Belgian History,* 21/3-4, 2001, 536-541.
134. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 25.
135. *Idem,* 39, 68.
136. *Idem,* 29-30.
137. Frans Balthazar, *Memoires,* 42-44.
138. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 32.

helpen. Toch lijken zij hun situaties niet als uitzonderlijk ervaren te hebben. Daarbovenop beschrijft Sven Vrielinck dat in het gezin van Cornelia Vervoort alle kinderen – los van hun gender – hun steentje bijdroegen in het huishouden, zoals zowel Volckaert als zijn zussen de taken van hun moeder opvingen.[139] De herinneringen van de Belgische auteurs lijken op die van Jack, een van de autobiografen in het onderzoek van Emma Griffin. Voor hij loonarbeid uitvoerde, paste hij op jongere gezinsleden, hielp hij bij de afwas en kuiste hij laarzen.[140]

De gangbare aanname dat binnen de *betaalde* huishoudarbeid een strikte arbeidsdeling op basis van gender bestond, vraagt ook enige nuance. Huismeiden, zoals Cornelia Vervoort, zorgden voor de kinderen van hun meester(es) en voerden andere huishoudelijke taken uit.[141] Als beginnende leerling kleermaker deed Pol De Witte gelijkaardig werk. Hij schreef dat zijn beleving "een schets geeft van het leerlingenwezen, dat bijna overal bij de ambachtslieden hetzelfde was."[142] In de voormiddag stak hij de kachel aan, zette hij koffie en ging hij om water en boodschappen. Hij schilde aardappelen en leerde koken. Wanneer de dochter van zijn leermeester ongeveer één jaar oud was, werd hem "het postje van kindermeid […] opgedragen."[143] Dat hij als jongen goed voor kinderen kon zorgen, was geen bron van schaamte, integendeel, dankzij zijn ervaring met zijn zeven jongere broers en zussen had hij "daarin zelfs enige naam verworven in [zijn] straatje."[144]

Bepaalde taken bleven wel weggelegd voor meisjes en vrouwen. Wanneer de dochter van zijn meester "zich bevuilde", werd Pol De Witte "geholpen door de meisjes, die hun talent als toekomstige moeders lieten blijken door de kleine te ontkleden en het plunje uit te wassen."[145] In de periode dat De Wittes moeder tyfuskoorts had, werd zijn kleine zus opgevangen door de buurvrouw – die zelf al vijf kinderen moest verzorgen. De gezondheid van het kind ging fel achteruit, maar toch werd er van haar vader niet verwacht dat hij de zorg voor haar opnam. Uiteindelijk keerde De Wittes moeder vroeger terug uit het ziekenhuis.[146] Omer Becu vatte samen dat zijn moeder "[h]et verzorgen van haar kinderen. Alles moest ze zelf doen, koken, wassen, plassen, naaien, vermaken, zonder enige hulp, tenzij van mijn vader, die daarvoor zeer weinig tijd had."[147]

Hoofdzakelijk dochters werden ingezet om hun beroepsactieve moeders bij te staan.[148] "In alle werkersgebuurten waren de huisvrouwen, geholpen door hunne dochters, den Zaterdag avond aan den wasch voor alles wat katoenkleederen, kousen, enz. betrof om den Maandag proper naar het werk te kunnen gaan," schreef Paul Verbauwen.[149] De oudste tante van Pol De Witte werkte niet in de fabriek zoals haar jongere broers en zussen, omdat ze zijn grootmoeder moest helpen in het huishouden.[150] De Wittes eigen moeder werd bijgestaan door haar jongere zussen. Zij wekten en wasten hem in de ochtend en hielpen hem met aankleden.[151] Emma Griffin schrijft dat de geboorte van jongere brussen vaak het einde van de school- of betaalde arbeidsactiviteiten van jonge meisjes betekende.[152]

139. Jozef Volckaert, *Herinneringen,* 14, 18, 28-30; Sven Vrielinck, *Cornelia Vervoort,* 135.
140. Emma Griffin, *Bread Winner,* 62.
141. Sven Vrielinck, *Cornelia Vervoort,* 123-124.
142. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 67.
143. *Idem,* 68.
144. *Idem,* 17, 28, 30, 68.
145. *Idem,* 68.
146. *Idem,* 39.
147. Omer Becu, *Van Zeeman tot Syndikalist,* 8.
148. Emma Griffin, *Bread Winner,* 43.
149. Paul Verbauwen, *Schetsen,* 7-8.
150. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 14.
151. *Idem,* 16.
152. Emma Griffin, *Bread Winner,* 70.

Samengevat konden jongens en mannen 'vrouwelijke taken' opnemen, maar een bepaalde mate van genderdeling bleef aanwezig. Recent nam Xuesheng You de *census enumerators' books (CEBs)* uit 1851 voor Engeland en Wales onder de loep voor zijn onderzoek naar familiale vrouwelijke huismeiden. Hij merkte op dat ook jongens bij familie inwoonden om daar in het huishouden te werken.[153] Samen vragen deze bevindingen om een verdere uitdieping van de discrepantie tussen de ideeën over en de realiteit van een strikte arbeidsdeling op basis van gender binnen de betaalde en onbetaalde huishoud- en zorgarbeid.

Betaalde arbeidsactiviteiten binnenshuis

Eten op tafel brengen, zorgen voor een hygiënische woonplek, instaan voor een proper voorkomen en het opvoeden van kinderen : het behoorde allemaal tot het takenpakket van de huisvrouw en moeder. Ondertussen vulden vrouwen de lonen van hun echtgenoot op uiteenlopende manieren aan. De moeder van Frans Balthazar voerde pantoffels voor een winkel en werd daarvoor per afgewerkt stuk betaald.[154] Ook kostgangers in huis nemen was een manier om bij te verdienen. Volgens Eric Vanhaute stelde maximaal twintig procent van de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse arbeiders hun huis open voor kostgangers.[155] Sarah Horrell en Jane Humphries merkten op dat het vooral jonge gezinnen met veel kinderen betrof en dat het belang van het inkomen dat daaruit voortkwam, steeg naarmate het gezinshoofd ouder werd.[156] Onder de onderzochte autobiografen nam enkel het gezin van Pol De Witte iemand in huis, in 1857. De huurster, *Dikke Mie,* was weduwe en had een zoontje dat in de fabriek werkte. Toen de oom van Pol De Witte kwam aankloppen omdat hij geen onderdak meer had, wees zijn schoonzus hem vriendelijk de deur. *Nonkel Jan* had eerder bewezen een last te zijn en bovendien betaalde *Dikke Mie* stipt.[157] In de Enquête Hellemans nam 11,1 procent van de gezinnen kostgangers in huis. Het ging zowel om familieleden als onbekenden.[158]

De binnenshuise loonarbeid van vrouwen was niet altijd gerelateerd aan huishoudelijke taken. Als kind viel Frans Balthazar in slaap met het geluid van *de numeroteur,* waarmee zijn moeder handmatig het werk nummerde dat zijn vader meebracht van de drukkerij.[159] Zij behoorde tot de vrouwen die samenwerkten met hun echtgenoot, maar daar geen loon of erkenning voor kregen. *"The work with husband in the same trade, among some married women, was likely to constitute a sizeable part of married women's total labour input. However, the census was inadequate to shed much light on this issue,"* schrijft Xuesheng You.[160] In 1982 ontwikkelde Maria Mies het concept *housewifization* om te verklaren waarom de kantproducerende vrouwen uit Narsapur arm bleven. Omdat de maatschappij hen beschouwde als huisvrouwen konden zij niet genieten van de winsten die hun arbeid genereerde, terwijl de handel en export ervan Indische mannen veel geld opleverde.[161]

Hoewel de Enquête Hellemans toelaat de sociaaleconomische levensomstandigheden van arbeidersgezinnen aan het begin van de twintigste eeuw in beeld te brengen, is het weinig waarschijnlijk dat de enquêteurs voorbij gingen aan die *housewifization*. Ongeveer 60 procent van de vrouwen in de steekproef werd opgetekend als *ménagère*. De kans dat heel wat onder hen samenwerkten met hun man, kostgangers ontvingen of op stuk werkten en hiervoor niet erkend

153. Xuesheng You, *Female Relatives,* 467.
154. Frans Balthazar, *Memoires,* 42.
155. Eric Vanhaute, *Modellen,* 36-37 ; Id., *Leven, wonen en werken,* 170.
156. Sarah Horrell & Jane Humphries, *Origins and Expansion,* 36-38.
157. Pol De Witte, *Alles is omgekeerd,* 36, 56.
158. Dossier 181-189 (Stadsarchief van Brussel, *Enquête Hellemans – niet gecatalogeerd* [1903-1905]).
159. *Idem,* 42.
160. Xuesheng You, *Working with Husband ?,* 32.
161. Maria Mies, *The Lace Makers of Narsapur : Indian Housewives Produce for the World Market,* Melbourne, 2012.

werden, is reëel. Patricia Van den Eeckhout stelt dat vrouwen die een eigen café of winkel openhielden niet geregistreerd werden in de Enquête.[162] Van de overige 41,2 procent werd voor een aanzienlijk deel een dubbele arbeidsactiviteit opgetekend: *ménagère-beroep.* Waarom blijft onduidelijk en vergt verder onderzoek. Het lijkt er niet op dat Emile Hellemans wilde benadrukken dat deze vrouwen onbetaalde familiearbeid leverden bovenop hun loonarbeid.[163] Ook voor België geldt dat *"[t]he belief that mothering and childcare was supposed to be done for free had a much wider cultural currency and was sustained by a network of institutions."*[164]

IV. Conclusie

Vrouwen hebben altijd gewerkt, of daar nu een loon tegenover stond of niet. De aard van hun arbeid varieerde sterk, waardoor de waarde ervan moeilijk in cijfers is te vatten. Parallel met de tweede industrialisatiegolf won het ideaalbeeld waarin een man via zijn loon voorzag in het onderhoud van een thuisblijvende vrouw en kinderen aan terrein. Voor de autobiografen in dit onderzoek vertaalde dit zich in een uitgesproken streven naar het realiseren van het mannelijke kostwinnersmodel, maar dat betekent niet dat ze dat konden waarmaken.

Het loon van één mannelijke kostwinner bleek ontoereikend voor de meeste Brusselse en Gentse arbeidersgezinnen. (Jonge) vrouwen verrichtten loonarbeid of zochten naar manieren om het loon van hun echtgenoot aan te vullen. De tewerkstelling van vrouwen hing sterk samen met de vraag naar vrouwenarbeid. In Gent waren ze sterk vertegenwoordigd in de textielfabrieken. In Brussel bood de textielhuisnijverheid heel wat mogelijkheden. De aanwezigheid van een sociaal netwerk dat kinderen kon opvangen terwijl een moeder (buitenshuis) ging werken, bleek dan ook cruciaal. Ontbrak zo'n netwerk, dan werd flexibiliteit in het werk essentieel. Dit verklaart waarom heel wat vrouwen een eigen herberg, café of winkel aan huis openden, die hen toeliet betaalde arbeid te combineren met huishoudelijke verantwoordelijkheden, zoals koken, kinderzorg en het instaan voor een netjes voorkomen van het gezin.

Aangezien de meeste beroepen dergelijke flexibiliteit niet boden, genereerden vrouwen inkomsten via stukwerk, door het werk dat hun echtgenoot mee naar huis bracht af te werken of door kostgangers in huis te nemen. Deze activiteiten bleven doorgaans ongeregistreerd in officiële enquêtes en statistieken. Zowel de betaalde als onbetaalde bijdragen van vrouwen waren nochtans van levensbelang voor arbeidersgezinnen in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Dit wordt onder meer geïllustreerd door de hoge kindersterfte in situaties waarin een zorgende moeder ontbrak.

Opvallend is dat de autobiografische auteurs aangeven als jonge mannen huishoudelijke taken op zich te hebben genomen en zorg te hebben gedragen voor jongere brussen, maar ook dat het takenpakket van Pol De Witte als beginnende leerling-kleermaker veel gelijkenissen vertoonde met dat van huismeid Cornelia Vervoort. Gendergeschiedenis beperkt zich niet tot vrouwen, maar beoogt een herziening van de vaste categorieën waarin zowel mannen als vrouwen in het verleden werden geplaatst. Een ruimer corpus aan autobiografieën kan hierover verdere inzichten verschaffen.

Toekomstig onderzoek kan baat hebben bij een focus op de arbeid van vrouwen die buiten het kerngezin leefden. Omdat deze organisatievorm niet voldeed aan de ideologie van de heersende klassen is het niet vanzelfsprekend om hier bronnenmateriaal voor te vinden. Arbeidsenquêtes, bijvoorbeeld, focussen bewust op kostwinnersgezinnen. Net daarom vormt de Enquête Helle-

162. Patricia Van den Eeckhout, *Enquête,* 30-31.
163. De enquêteformulieren verloochenen dat Emile Hellemans er patriarchale ideeën op na hield: de man wordt automatisch als huishoudhoofd beschouwd, er is enkel een vraag over mogelijke werkloosheid bij de man en niet bij de vrouw, enz.
164. Emma Griffin, *Motherhood,* 169, 175.

mans een waardevolle bron. Voor dit artikel werd slechts een klein deel van de beschikbare data in het archief verwerkt. Het vormt een eerste aanzet om kwalitatieve en kwantitatieve analyses te combineren om vrouwen en hun arbeid opnieuw zichtbaar te maken, want of de bijdragen van vrouwen betaald werden of niet, had geen invloed op de noodzaak ervan. Die was er altijd.

Leonie Vanlerberghe studeerde in 2024 af als historica aan de Vrije Universiteit Brussel. Vanuit haar interesse in gendergeschiedenis onderzocht ze in haar bachelor- en masterscriptie de manifestatie van het mannelijke kostwinnersmodel in negentiende- en vroeg-twintigste-eeuws België. Na haar studies ging ze aan de slag als onderzoeksmedewerker op een politiek-historisch project dat de eerste vrouwelijke parlementsleden in België in kaart bracht. In haar huidige doctoraatsproject onderzoekt ze hoe vroedkunde gemedicaliseerd werd tussen 1908 en 1960, hoe dit samenhangt met het Belgische koloniale verleden en wat de rol is van vroedvrouwen in het uitvoeren van abortus. Contact : leonie.vanlerberghe@vub.be.